

ASSESSMENT OF THE IMMOVABLE ROMAN ARCHAEOLOGICAL HERITAGE FOR INCLUSION IN TOURISM PRODUCTS (CASE STUDY RILA – PIRIN TOURIST REGION)

Stela Stefanova

*Institute of Balkan Studies and Centre of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences,
Bulgaria*

Abstract: *The successful development of tourism products largely depends on the proper selection of tourist sites, the study of the possibilities of their integration and their targeting to appropriate target groups. In this sense, the present paper examines the results of the application of the author's methodology for an assessment of immovable archaeological monuments from the Roman era with the aim of analyzing the possibilities for their inclusion in cultural-tourism products of the Rila-Pirin tourist region. The applied methodology is based on a multi-aspect and detailed assessment of immovable Roman sites, on the one hand as a resource, and on the other as tourist sites. It provides an opportunity to carry out an objective analysis of the current state of the archaeological values and maximally reveal their tourist potential. The achieved results point to the possible ways of including the monuments in tourism products according to the state and prospects for their future development. This will greatly facilitate the making of reasoned decisions about how archaeological immovable sites can be most rationally used for the purposes of tourism based on cultural heritage and what are the possibilities for their successful integration.*

Keywords: *Immovable Roman Archaeological Heritage; Assessment; Tourism Products; Rila-Pirin Tourist Region*

ОЦЕНКА НА НЕДВИЖНОТО РИМСКО АРХЕОЛОГИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО ЗА ВКЛЮЧВАНЕ В ТУРИСТИЧЕСКИ ПРОДУКТИ (НА ПРИМЕРА НА ТУРИСТИЧЕСКИ РАЙОН РИЛА – ПИРИН)

Стела Стефанова

*Институт за балканистика с Център по тракология – Българска академия на
науките, България*

Абстракт: *Успешното разработване на туристически продукти до голяма степен зависи от правилния подбор на обекти, изследването на възможностите за тяхната интеграция и насочването им към подходящи целеви групи. В този смисъл в настоящия доклад се изследват резултатите от прилагането на авторска методика за оценка на недвижими археологически ценности от римската епоха с цел анализ на възможностите за включването им в културно-туристически продукти на туристически района Рила-Пирин. Приложената методика се основава на многоаспектно и детайлно оценяване на недвижимите ценности от римската епоха, от една страна като ресурс, а от друга като обекти за туризъм. Тя дава възможност за извършване на обективен анализ на актуалното състояние на*

археологическите ценности и максимално разкриване на туристическия им потенциал. Постигнатите резултати насочват към възможните начини за включването на обектите в туристически продукти съобразно състоянието и перспективите за бъдещо им развитие. Това до голяма степен ще улесни вземането на аргументирани решения за това как археологическите недвижими ценности най-рационално да бъдат използвани за целите на туризма, основан на културно наследство, и какви са възможностите за успешната им интеграция.

Ключови думи: недвижимо римско археологическо наследство; оценка; туристически продукти; туристически район Рила-Пирин

Въведение

Изучаването и популяризирането на културно-историческото наследство на България е предпоставка за насърчаване на социална активност и развитие на съзнание за значимостта на националните културни ценности. Същевременно културното наследство, в частност археологическото, се утвърждава като един от водещите туристически ресурси, включван при разработването на туристически продукти и услуги на културния туризъм. През последните години се очертават все повече възможности пред институциите в т.ч. научни, общински администрации, музеи и др. за осъществяване на проекти, свързани с популяризиране на местното културно наследство и използването му за целите на туризма. Това налага и трайна необходимост от институционално сътрудничество в тази област. Нараства и нуждата от нови идейни предложения за включване на културното наследство в регионални и национални туристически продукти. Всичко това е обвързано и с необходимостта от оценяване на потенциала на археологическите обекти като туристически ресурс, което да гарантира правилния подбор на обекти за различните туристически продукти и да спомогне за успешното им промотиране и налагане.

Предвид определянето на културно-историческия туризъм като разширена специализация на туристическия район Рила-Пирин, от важно значение за развитието на туризма би бил и по-задълбочен анализ на археологическото наследство, в частност римското, което представлява съществен елемент от културното наследство в този район на страната. Изследването и разработването му би допринесло за разкриването на нови възможности за популяризиране на района. Същевременно състоянието и атрактивността на римските обекти, както и пригодността им за туризъм се различават значително. Това предполага необходимостта от прилагане на ефективен метод за тяхната оценка, което да спомогне вземането на аргументирани решения при разработването на продукти, основани на културно наследство и при подбора на подходящи туристически обекти.

В този смисъл цел на настоящото изследване е оценяването на недвижимите римски ценности в туристически район Рила-Пирин като ресурс за туризъм и готовност за включване в туристически продукти, което в по-голяма степен да

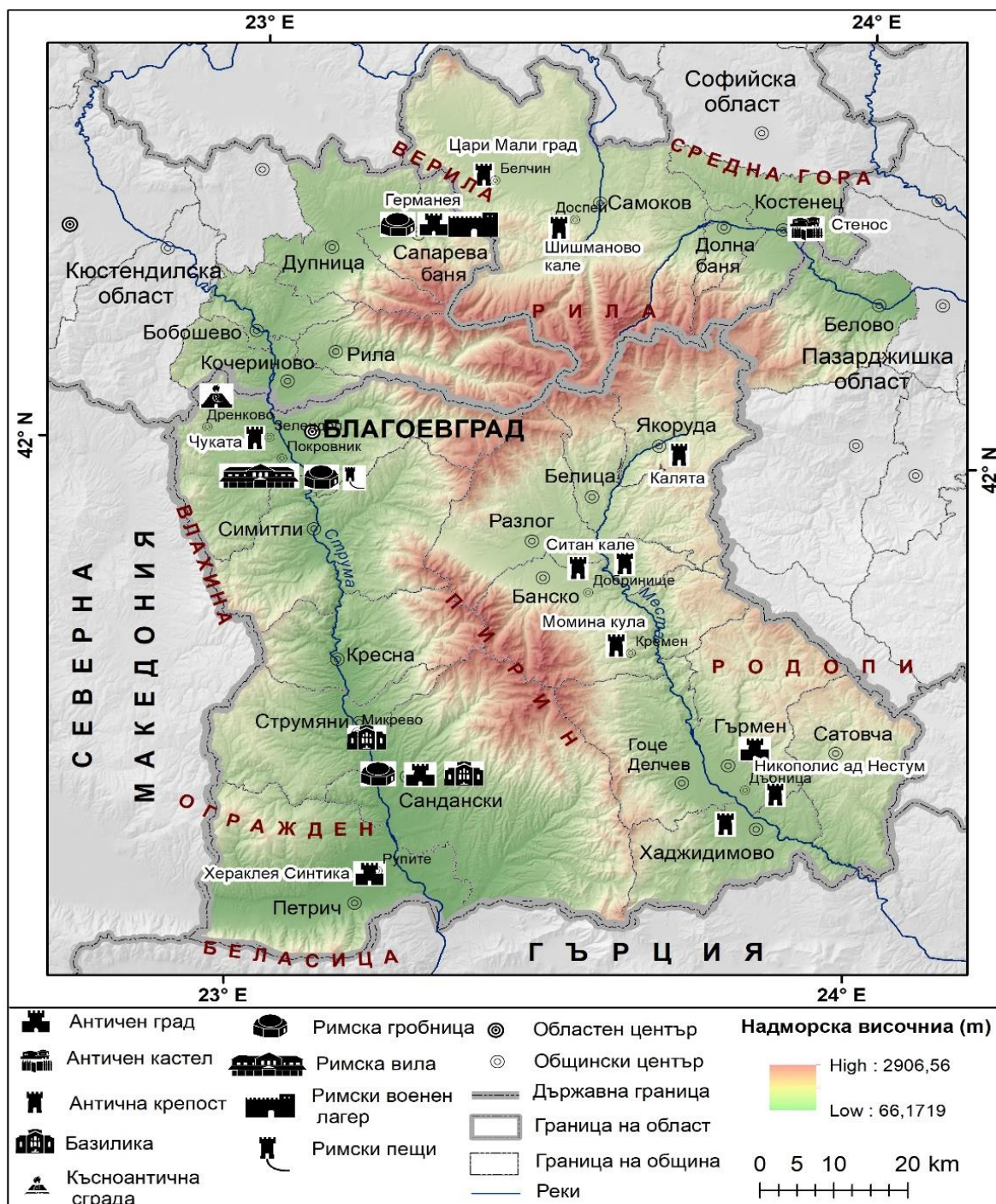
разкрие и туристическия им потенциал. Резултатите и последвалата класификацията на обектите насочват към възможностите за прилагане на различни видове интеграция при създаването на нови културно-туристически продукти в района.

Стремежът към интеграция на различни обекти и услуги се определят като изключително актуална тема предвид факта, че основният подход, предвиден в стратегическото планиране през програмен период (2021-2027 г.) е именно интегрираният. Това предполага разработването и предлагането на подобни туристически продукти да бъде част от регионалните и местни политики.

Обект на изследване

Обект на оценка в настоящото изследване са 17 недвижими археологически ценности от римската епоха от туристически район Рила-Пирин: крепост Ситан кале; археологически комплекс „Св. Никола“; крепост Момина кула; късноантична сграда при с. Дренково; крепост Чуката, с. Зелен дол; Археологически парк при магистрала Струма; Никополис ад Нестум; крепост Градището, с. Дъбница; Хераклея Синтика; Археологически парк Сандански; базилика край с. Микрево; късноантична крепост в м. Св. Димитър, Хаджидимово; крепост Калята, Якоруда; Германея; крепост Стенос; Цари Мали Град; археологически обект „Шишманово кале“ (Фиг. 1). Подборът на обектите е направен въз основа на няколко основни критерия - да са проучени или частично проучени чрез археологически разкопки, да са достъпни за посещения от туристи, със запазени и видими на повърхността археологически структури, да са действащи като туристически обекти (Zakon za turizma..., 2021: art. 3 (2) 21) или с потенциал за превръщане в такива. Като потенциални се разглеждат онези от тях с реализирана специализирана намеса, по-висока степен на съхраненост, стабилност и обем на руините, с висока експозиционна стойност, възможност за изграждане на туристически маршрут до тях, в близост и връзка с други културни и природни забележителности в района (Stefanova, 2021). Според вида обекти преобладават крепостни съоръжения, разкривани самостоятелно или като част от антични градски центрове и военни лагери, на чиято територия са проучвани и други типове структури - обществени сгради, некрополи, гробни съоръжения. Другите видове обекти, които са представени самостоятелно или като части от селищни комплекси, са базилики, късноантична сграда, пещи, фамилна гробница, вила. Наличието на значително видово разнообразие на недвижимите ценности е резултат от сравнително голямата проученост на района и отделните археологически комплекси, в частност антични градове и селища. Разглежданите обекти до голяма степен отразяват и спецификите на провинциалноримската култура и селищен живот в района. Местоположението им е по долините на реките Струма и Места, по Клисурски проход между северните склонове на планините Рила и Верила и между

средногорските ридове. Разположени са в границите на 11 общини, на територията на 3 области (Фиг. 1). С цел популяризиране и рекламиране 10 от тях са включени в Регистъра на туристическите атракции в страната (крепост Ситан кале, Археологически комплекс „Св. Никола“, Никополис ад Нестум, Хераклея Синтика, Археологически парк Сандански, базилика край с. Микрево, Германея, крепост Стенос, Цари Мали град, Шишманово кале) (Registar na turisticheskite atraksii v Bulgaria, n. d.), а 5 в Национално движение „Опознай България“ – 100 национални туристически обекта (Stefanova, 2021).

Фигура 1. Карта на туристически район Рила-Пирин и обектите на изследване по (Stefanova, 2021)

Методи и данни

В настоящото изследване се прилага методика за оценка, разработена и съобразена изцяло с особеностите на археологическите недвижими ценности, чийто пилотен район е Северозападна България (Stefanova, 2020). В нея се отчита опитът от предхождащи изследвания, насочени към оценяване на туристическия потенциал на антропогенните туристически ресурси, в частност и археологически (Marinov and Bachvarov, 1990), (Lakov et al., 2017a), (Lakov et al., 2017b), (Lakov et al., 2018), (Metodika za ocenka..., n. d), (Predvaritelno prouchvane..., 2017), (Stefanova, 2020), (Walton, 1999), (Polyzos et al., 2007), (Assenova and Marinov, 2013), (Lakov et al., 2017c). В случая възприетата оригинална методика бива мултиплицирана и апробирана в туристически район Рила-Пирин, посредством оценяване на сходни по вид и хронология археологически обекти.

Процесът на оценяване в изследването условно е разделен на два етапа. Първият е свързан с оценка на недвижимите археологически обекти от римската епоха като ресурс за туризъм с цел да бъде определено актуалното състояние и степента на атрактивност на всеки един от тях. Във втория етап акцентът на оценяването се поставя върху състоянието на археологическите ценности като обекти за туризъм и готовността им за включване в туристически продукт (Stefanova, 2020). Оценяването се прави чрез метода на баловите оценки (Vodenska and Kolev, 1995), при който се присъждат определен брой точки по конкретни индикатори с цел тяхното измерване. Това дава възможност за кратко представяне и бързо сравняване на резултатите на отделните обекти, за изразяване с количествени показатели (балове) не само на количествено измерими, но и на качествени показатели, за сравняване на разнородни и несъизмерими показатели (Marinov and Bachvarov, 1990).

Оценяването се осъществява чрез специално разработена „система от индикатори“ (вкл. и подиндикатори), организирани в категории, приложена за всеки един от двата посочени по-горе етапа. В отделните категории се разглеждат специфични теми, групирани под общо заглавие. За двата етапа на оценяване се предлагат 2 различни пакета индикатори, които разкриват характерните особености на обектите и измерват актуална информация към момента на оценяване. По своя характер отделните индикатори са количествени и качествени, ситуационно оценъчни.

Категории	Индикатори	Балова скала		Макс. оценка за индикатор	Коефициент на тежест	Крайна оценка за индикатор
Състояние	Цялостност	много слабо	5	5	2	10
		слабо нарушена	4			
		средно нарушена	3			
		силно нарушена	2			
		много силно	1			
	Разкрити и видими културни пластове	изцяло от римската епоха	5	5	1	5
		преобладаващо от римската епоха	3			
		в малка степен от римската епоха	2			
	Автентичност	много висока	5	5	1	5
		висока	4			
		средна	3			
		ниска	2			
		много ниска	1			
	Степен на застрашеност	няма	0	5	1	0
		много слаба	-1			
		слаба	-2			
		средна	-3			
		висока	-4			
		много висока	-5			
	Обща оценка за категория					
Атрактивност	Познавателност и научна стойност	много висока	5	5	1	5
		висока	4			
		средна	3			
		ниска	2			
		много ниска	1			
	Концентрация на находки (по Археологическа карта на България)	голяма (над 5 находки на км.м)	5	5	1	5
		средна (до 5 находки на кв. м)	3			
		малка (1 находка на кв.м)	1			
	Естетическа стойност на обекта	много висока	5	5	2	10
		висока	4			
		средна	3			
		ниска	2			
		много ниска	1			
	Естетическа стойност на обекта в контекста на околната среда	много висока	5	5	1	5
		висока	4			
		средна	3			
ниска		2				
много ниска		1				
Обща оценка за категория						25
					Общо	45

Фигура 2. Скала за оценяване на състоянието и атрактивността на недвижимото римско археологическо наследство (Stefanova, 2020)

Оценка на недвижимото археологическо наследство като ресурс за туризъм

За оценяване на недвижимите римски археологически ценности като ресурс са подбрани 8 индикатора. Те са организирани в две категории – „състояние“ и „атрактивност“. За категория „състояние“ индикаторите са: цялостност, разкрити и видими пластове от римската епоха, автентичност и степен на застрашеност, а за категория „атрактивност“ индикаторите са: познавателна и научна стойност, концентрация на находки, естетическа стойност на обекта и естетическа стойност в контекста на околната среда.

Всеки един от включените индикатори се оценява чрез индивидуална балова скала. Сборът от оценките на отделните индикатори в категория формира оценката за съответната категория. Баловата скала за 7 от индикаторите варира от 1 до 5, където максималната оценка на индикатор е 5, а минималната - 1. Индикаторът „степен на застрашеност“ се оценява съответно с точки от -5 до 0. При индикатор „концентрация на находки“ броят на получените точки се базира на броя разкрити находки по информация от Археологическата карта на България (АКБ). За останалите индикатори оценяването се извършва на база експертна оценка. За формиране на крайната оценка два от индикаторите „цялостност“ и „естетическа стойност на обекта“, определени като такива с голяма значимост, получават коефициент на тежест, равен на 2. Максималните оценки са съответно 20 точки за първата категория, 25 за втората и 45 общо за обект (Фиг. 2).

Оценка на състоянието на недвижимите археологически ценности като обекти за туризъм и готовността им за включване в туристически продукти

Подбраните 16 индикатора за оценка на състоянието на недвижимите археологически ценности като обекти за туризъм и готовност за включване в туристически продукти са организирани в 4 категории: достъпност; инфраструктурна безопасност; готовност за обслужване на туристи и разпознаваемост (Фиг.3). В категория „достъпност“ са включени 3 индикатора като един от тях („транспортна достъпност“) е с 3 подиндикатора, в категория „инфраструктурна безопасност“ са включени 6 индикатора, в категория „готовност за обслужване на туристи“ са включени 3 индикатора и в категория „разпознаваемост“ 4 индикатора.

И във втория етап на оценяването всеки един от включените индикатори се оценява чрез индивидуална балова скала (Фиг. 3). Единствената промяна от възприетата оригинална методика (Stefanova, 2020) е при индикатор транспортна достъпност (подиндикатори „с личен автомобил“ и „с организиран обществен превоз“). Това се дължи на особеностите на достъпността до археологическите ценности в район Рила-Пирин и по-конкретно местоположението им. Предвид планинския релеф и разположението на обектите на хълмист терен трябва да се

вземе предвид и необходимостта от пешеходен преход. За целта се отчитат както времетраенето на пешеходния преход до обекта, така и наклонът на терена. В резултат се налага изменение и разширение на баловата ска̀ла за достъп с автомобил и обществен превоз. В случая тя се формира от комбинация на клас пътна мрежа, наличие на пешеходен участък и наклон на терена.

Достъпност	Позиционна стойност	в областен град (до 1 км)	5	5	1	5					
		в общински център (до 1 км)	4								
		в друго населено място - град (до 1 км)	3								
		в друго населено място - село (до 1 км)	2								
		извън населено място	1								
	Транспортна достъпност	С личен автомобил	асфалтов път 1 категория до паркинг на обект	10	10	1	10				
			асфалтов път 2 категория до паркинг на обект	9							
			асфалтов път 1+2 категория до паркинг на обект	9							
			асфалтов път 1+2+3,4 категория до паркинг на обект	8							
			асфалтов път 1+3,4 категория до паркинг на обект	8							
			асфалтов път 3, 4 категория до паркинг на обект	7							
			асфалтов път 1 категория до паркинг на обект + до 15 мин. пешеходно при равен терен /лек наклон	6							
			асфалтов път 2 категория до паркинг на обект + до 15 мин. пешеходно при равен терен /лек наклон	5							
			асфалтов път 1+2 категория до паркинг на обект + до 15 мин. пешеходно при равен терен /лек наклон	4							
			асфалтов път 1+2 категория до паркинг на обект + над 15 мин. пешеходно при равен терен /лек наклон	3							
			асфалтов път 1+2 категория до паркинг на обект + над 15 мин. пешеходно при стръмен терен	2							
			С организиран автобусен превоз до обект	асфалтов път 1 категория до паркинг на обект				10	10	1	10
				асфалтов път 2 категория до паркинг на обект				9			
				асфалтов път 1+2 категория до паркинг на обект				9			
		асфалтов път 1+2+3,4 категория до паркинг на обект		8							
		асфалтов път 1+3,4 категория до паркинг на обект		8							
		асфалтов път 3, 4 категория до паркинг на обект		7							
		асфалтов път 1 категория до паркинг на обект + до 15 мин. пешеходно при равен терен /лек наклон		6							
		асфалтов път 2 категория до паркинг на обект + до 15 мин. пешеходно при равен терен /лек наклон		5							
		асфалтов път 1+2 категория до паркинг на обект + до 15 мин. пешеходно при равен терен /лек наклон		4							
		асфалтов път 1+2 категория до паркинг на обект + над 15 мин. пешеходно при равен терен /лек наклон		3							
		асфалтов път 1+2 категория до паркинг на обект + над 15 мин. пешеходно при стръмен терен		2							
липсва		0									
С редовен обществен превоз		възможен достъп с 2 вида обществени превозни средства - директен транспорт (автобус, влак)		5	5	1	5				
		възможен достъп с 1 вид обществено превозно средство-директен транспорт	4								
		възможен достъп с обществен транспорт с прекачване	3								
		възможен достъп с обществен транспорт и пешеходен преход	2								
	липсва	0									
	липсва	0									
Достъп за хора със специални потребности		наличие на съоръжения	5	5	2	10					
		отсъствие на съоръжения	0								
Обща оценка за категория						40					

Категории	Индикатори	Балова скала	Макс. оценка за индикатор	Коефициент на тежест	Крайна оценка за индикатор	
Инфраструктурна обезпеченост	Специализирана намеса	консервация	3	5	2	10
		реставрация	2			
		липсва	0			
	Инфраструктура за опазване на обекта	охранителни съоръжения	2	5	2	10
		предпазни съоръжения	2			
		алейна мрежа/обособени зони за придвижване на	1			
		липсва	0			
	Инфраструктура, свързана с основната дейност на обекта	информационен / посетителски център и експозиция	5	5	2	10
		информационен / посетителски център	4			
		самостоятелна експозиция	2			
		липсва	0			
	Съпътстваща туристическа инфраструктура	павилиони за сувенири	1	5	2	10
		заведения за хранене и питейни заведения	1			
		вендинг машини	1			
		търговски обекти	1			
		специализирани търговски обекти за регионални продукти	1			
		липсва	0			
		Техническа инфраструктура към обекта	обособен паркинг към обекта			
	осветителна система	1				
	санитарни помещения	1				
	места за временно съхранение на отпадъци	1				
	места за отдих, спорт и забавление	1				
	липсва	0				
	Информационна инфраструктура	информационни табели и табла, разположени в обекта	3	5	2	10
указателни табели, насочващи към обекта		2				
липсва		0				
Обща оценка за категория					60	
Категории	Индикатори	Балова скала	Макс. оценка за индикатор	Коефициент на тежест	Крайна оценка за	
Готовност за обслужване на туристи	Кадрова обезпеченост	ръководител	1	5	2	10
		екскурзоводи	1			
		техник/поддръжка	1			
		охрана	1			
		касиер	1			
		липсва	0			
	Предлагани услуги	беседа на чужд език	1	5	2	10
		беседа само на български език	1			
		организиране на церемонии	1			
		работа с деца/ученици/студенти	1			
		спортни услуги	1			
		липсват	0			
	Съпътстващи събитийни прояви	фестивали	1	5	2	10
		концерти	1			
		чествания	1			
		възстановки	1			
		пленери	1			
		липсват	0			
Обща оценка за категория					30	

Категории	Индикатори	Балова скала	Макс. оценка за индикатор	Коефициент на тежест	Крайна оценка за индикатор	
Разпознаваемост	Режим на достъп	с входна такса	5	5	2	10
		без входна такса	0			
	Насоченост (пазарен сегмент)	обект подходящ за посещение от широк кръг посетители	3	5	2	10
		за посетители със специални интереси и предварителна подготовка	1			
		за тесен кръг специалисти	1			
	Популярност	световна	5	5	2	10
		национална	4			
		регионална	3			
		местна	2			
		само специалисти	1			
	Реклама	самостоятелен сайт на обекта	2	10	1	10
		сайтове на музей или община	1			
		Национално движение „Опознай България 100 национални туристически обекта“	2			
		международни туристически сайтове	2			
		национални туристически сайтове	1			
		информационни материали за обекта (пътеводители, брошури и др.)	1			
		Регистър на туристическите атракции	1			
	Обща оценка за категория					40
	Общо					170

Фигура 3. Скала за оценяване на недвижимите археологически обекти (Stefanova, 2020)

Сборът от оценките на отделните индикатори в категория формира крайните оценки за всяка категория в група. Крайната оценка на обект се равнява на сбора от оценките на отделните категории. Баловата скала за индикаторите варира от 1 до 5, а за индикатор транспортна достъпност (подиндикатори „с личен автомобил“ и „с организиран обществен превоз“) от 2 до 10. Всеки един индикатор е описан чрез определени характеристики, чиито максимален брой е 5. Те могат да бъдат с еднаква тежест, като в този случай всяка една носи по 1 точка. Когато характеристиките са по-малък брой в зависимост от значимостта на всяка една от тях, се присъждат точки в комбинации до 5. Ако характеристиките са с различна тежест, могат да бъдат в комбинация 1, 2, 3 точки. Изключение прави индикаторът „реклама“, който е с максимална оценка 10. При него всяка една характеристика носи по 1 и по 2 точки, като тези с 2 точки се възприемат като характеристики с по-голяма значимост.

За част от индикаторите оценяването се извършва на база наличие или отсъствие на определена характеристика: при наличие се присъждат от 1 до 5 точки в зависимост от спецификата и тежестта ѝ, а при липса - 0. За формиране на крайната оценка част от индикаторите получават коефициент на тежест, равен на 2

с цел акцентирание върху тези с по-голяма значимост за функционирането на обектите като туристически. Коефициент на тежест 2 при недвижимите археологически обекти получават категориите - „инфраструктурна обезпеченост“ и „готовност за обслужване на туристи“. За категория „разпознаваемост“ коефициент на тежест получават 3 индикатора с изключение на индикатор „реклама“, който носи 10 точки. По този начин всички индикатори получават максимална крайна оценка равна на 10. Максималната оценка за обект е 170 точки.

Основната информация, необходима за оценяването на обектите, е събрана при проведено собствено теренно проучване в периода 25 април – 10 май 2021 г. Информация за археологическите ценности е набавена от АКБ, от литературни източници, лични наблюдения, както и от устни интервюта със специалисти от местните музеи (Археологически музей – Сандански, Общински исторически музей – Гоце Делчев, Исторически музей - Петрич).

Резултати

1. Резултати от оценяването на недвижимото римско археологическо наследство като ресурс за туризъм

Въз основа на получените крайни резултати от оценката на недвижимото археологическо наследство като ресурс за туризъм обектите са разпределени в по 5 групи и за двете категории – състояние и атрактивност (Фиг. 4). След низходящо ранжиране обектите са равномерно разпределени в петте групи в диапазона от 1 до 20 точки за категория състояние и от 1 до 25 точки за категория атрактивност, където 1 е минималната, а 20 и 25 съответно максимално възможните оценки. Групите са подредени в низходящ ред като първа група е с най-голям брой точки, а пета група с най-малък. Всеки един обект попада в съответната група за категория в зависимост от крайната си оценка.

При така направеното разпределение на обектите в първа и пета група не попада нито един обект и за двете категории т.е. не са налични обекти, които да са в много добро състояние и с изключително висока атрактивност. Същевременно липсват и такива, които да се намират в изключително незадоволително състояние и с много ниска атрактивност, което да ги прави крайно неподходящи за целите на туризъм. При разпределението на обектите по групи се наблюдават известни различия за двете категории. Тези разлики, както и фактът, че при едва три от разглежданите обекти (Хераклея Синтика, Никополис ад Нестум и Археологически парк Сандански) се наблюдава комбинация на добро археологическо състояние и висока степен на атрактивност, са показателни за по-слабото общо състояние на недвижимите ценности. По-ограничена е и туристическата им привлекателност и по-трудно е да се възприемат като атрактивни туристически обекти.

Състояние			Атрактивност		
Групи	Археологически обекти	Макс. оценка за категория (бр. т. 20)	Групи	Археологически обекти	Макс. оценка за категория (бр. т. 25)
Първа група „В много добро състояние“ (от 17 до 20 точки)			Първа група „С изключително висока степен на атрактивност“ (от 21 до 25 точки)		
Втората група „В добро състояние“ (от 13 до 16 точки)	Хераклея Синтика	15	Втората група „С висока степен на атрактивност“ (от 16 до 20 точки)	Никополис ад Нестум	21
	Никополис ад Нестум	14		Археологически парк Сандански	21
	Археологически парк Сандански	14		Хераклея Синтика	21
	Късноантична сграда при с. Дренково	13		Археологически парк до АМ Струма	19
Трета група „В задоволително състояние“ (от 9 до 12 точки)	Археологически парк до АМ Струма	13	Трета група „Със средна степен на атрактивност“ (от 11 до 15 точки)	Цари Мали град	19
	Цари Мали град	12		Стенос	19
	Германея	10		Късноантична сграда при с. Дренково	19
Четвърта група „В незадоволително състояние“ (от 5 до 8 точки)	Стенос	10	Четвърта група „С ниска степен на атрактивност“ (от 6 до 10 точки)	Крепост в местността „Св. Димитър“	18
	Крепост Калята	8		Археологически комплекс „Св. Никола“	17
	Крепост Градището при с. Дъбница	8		Крепост Ситан кале	15
	Базилика при с. Микрево	8		Крепост Калята	15
	Крепост Момина кула	8	Крепост Градището при с. Дъбница	15	
	Археологически комплекс „Св. Никола“	8	Крепост Момина кула	15	
	Крепост Чуката	8	Крепост Шишма ново кале	14	
	Крепост Шишманово кале	8	Базилика при с. Микрево	13	
Крепост Ситан кале	6	Германея	13		
Крепост в местността „Св. Димитър“	5	Крепост Чуката	11		
Пета група „В изключително незадоволително състояние“ (от 1 до 4 точки)			Пета група „С много ниска степен на атрактивност“ (от 1 до 5 точки)		

Фигура 4. Разпределение на римското археологическо наследство в групи по категории състояние и атрактивност

Въз основа на комбинация от оценките от двете категории се прави окончателна класификация на недвижимото археологическо наследство като ресурс, където обектите са разпределени в шест групи (Табл. 1).

№	Група	Археологически обекти
1	Добро състояние на обекта и висока степен на атрактивност	Хераклея Синтика; Никополис ад Нестум; Археологически парк Сандански
2	Добро състояние на обекта и средна степен на атрактивност	Антична сграда при с. Дренково; Археологически парк до АМ Струма
3	Задоволително състояние на обекта и средна степен на атрактивност	Цари Мали град; Стенос
4	Задоволително състояние на обекта и ниска степен на атрактивност	Германея
5	Незадоволително състояние на обекта и средна степен на атрактивност	Св. Никола; Св. Димитър

№	Група	Археологически обекти
6	Незадоволително състояние на обекта и ниска степен на атрактивност	Калята; Градището при с. Дъбница; Базилика Микрево; Момина кула; Чуката; Шишманово кале; Ситан кале

Таблица 1. Класификация на римското археологическо наследство според състояние и степен на атрактивност за включване в туристически продукт

- **Първа група „Добро състояние и висока степен на атрактивност“**

Никополис ад Нестум, Хераклея Синтика и Археологически парк Сандански се отличават както с добро състояние, така и с висока степен на атрактивност. Това са обектите, съхранени в най-голяма цялост. Те са активно проучвани, с висока познавателна и научна стойност, както и с преобладаваща степен на разкрити и видими пластове от римската епоха. И трите обекта се отличават с много висока естетическа стойност заради сравнително внушителния си външен вид и съхраненост, както и с по-ниска степен на застрашеност поради факта, че са под постоянна охрана. Разположението им в близост до или в урбанизирана среда е причина за по-ниската оценка на естетическата им стойност в контекста на околната среда.

- **Втора група „Добро състояние и средна степен на атрактивност“**

Обектите в тази група са със слабо и средно нарушена цялостност. Те се със средна и висока степен на автентичност и с изцяло разкрити и видими пластове от римската епоха. Степента им на застрашеност е оценена като средна и слаба, тъй като Археологически парк до АМ Струма е обект под постоянна охрана, а достъпът до античната вила е ограничен с телена ограда. По отношение на индикаторите от категория атрактивност като естетическа стойност на обекта са със средна и висока, а в контекста на околната среда със средна (античната вила при с. Дренково) и ниска (Археологически парк Струма, заради непосредствената му близост до магистралата).

- **Трета група „Задоволително състояние и средна степен на атрактивност“**

Макар и с по-слабо нарушена цялостност, крепостите Цари Мали град и Стенос се отличават със силно нарушена автентичност поради спорната

съвременна специализирана намеса, предизвикваща редица дискусии в научните среди. При крепостта Цари Мали град презентацията на римския период на обекта е по-ограничена. И двата обекта са охранявани и с регламентиран режим на посещения, което допринася за по-слабата им степен на застрашеност. Естетическата стойност на запазените археологически структури е оценена като средна, а на околната среда като висока заради разположението им, планинския ландшафт и панорамните гледки.

- **Четвърта група „Задоволително състояние и ниска степен на атрактивност“**

Разпределението на античен град Германея в тази група е вследствие от по-ниските оценки за атрактивност на археологическите структури, особено що се отнася до естетическата им стойност. Тя е свързана с разположението им между съвременни постройки и в заплевени и занемарени градски площи. Въпреки изцяло разкритите и видими структури от римската епоха с много висока автентичност и висока познавателна и научна стойност, те се отличават с високата степен на застрашеност, породена от липсата на защита и поддръжка.

- **Пета група „Незадоволително състояние и средна степен на атрактивност“**

Незадоволителното състояние на крепостите Св. Никола и Св. Димитър е свързано със средната и силно нарушена цялостност на археологическите структури, както и по-ограничените разкрити и видими пластове от римската епоха. Степента на застрашеност на двата обекта е оценена като висока, което ясно отразява по-слабата ефективност на действията, свързани с поддръжката, съхранението и опазването на обектите. Средната степен на атрактивност на крепостите е вследствие от голямата концентрация на находки и при двата, естетическата стойност на запазените археологически структури, както и местоположението им в подножието на Пирин планина. Именно то е определящо за по-високата оценка за естетическа стойност в контекста на околната среда.

- **Шеста група „Незадоволително състояние и ниска степен на атрактивност“**

В тази група са включени най-голям брой обекти. Всички те са неохранявани, със свободен достъп, което предполага и тяхната висока степен на застрашеност. Същевременно поради по-ограничената съвременна специализирана намеса са с много висока и висока степен на автентичност, но с ниска степен на разкрити и

видими пластове от римската епоха. Макар с ниска и средна степен за естетическа стойност на обектите поради по-лошото състояние на видимите структури, те са оценени със средна степен на атрактивност в контекста на околната среда. При крепостите Калята и Момина кула тя е много висока основно заради факта, че са заобиколени от живописни планински масиви, а от крепостите се откриват внушителни панорамни гледки.

***

Предвид състоянието и вида на оценяваните недвижими ценности не всички могат да бъдат възприемани като достатъчно атрактивни за туристически посещения. Преобладават обектите с видими структури в по-малък обем, които не са добре поддържани. Това се отразява върху техните естетически и изразителни качества, които повлияват първоначалното впечатление и емоционалното въздействие върху посетителите. Част от обектите в процес на проучване са временно покрити и недостъпни, което ограничава тяхната привлекателност. При продължаващите разкопки обаче се открива възможност за повишаване на атрактивността им чрез разкриване на нови структури и археологически материал. Това би допринесло и за обогатяване на информацията и познанията за периода и района. Реализираната при някои от обектите специализирана намеса, свързана с реставрация, консервация и експониране, е фрагментирана, недостатъчна и неефективна. В отделни случаи тя се отразява негативно и върху автентичността им. Спецификата на археологическото наследство го прави уязвимо и от редица външни фактори, както природни, така и антропогенни. Това поражда необходимостта от предприемане на редица координирани действия, свързани с опазването и съхраняването на археологическите структури. В този контекст извършеното оценяване показва наличие на тясна връзка между състоянието на обектите, тяхното експониране и социализация. Тази взаимовръзка се проявява особено силно по отношение приложените мерки за защита и охрана на ценностите, най-вече що се отнася до възможността за ограничаване на антропогенния натиск върху тях.

2. Резултати от оценяването на готовността на недвижимите археологически обекти за включване в туристически продукт

Въз основа оценката на готовността на недвижимите археологически обекти за включване в туристически продукт и след низходящо ранжиране е направена класификация на всички археологически обекти в 5 групи.

Групите са подредени в низходящ ред като първа група е с най-голям брой точки, а пета група съответно с най-малък. Групите са както следва:

Първа група „С изключително висока степен на готовност“ (от 137 до 170 точки);

Втората група „С висока степен на готовност“ (от 103 до 136 точки);

Трета група „Със средна степен на готовност“ (от 69 до 102 точки);

Четвърта група „С ниска степен на готовност“ (от 35 до 68 точки);

Пета група „С много ниска степен на готовност“ (от 0 до 34 точки).

Всеки един обект попада в съответната група в зависимост от крайната си оценка. Формирането на групите позволява по-ясно разграничаване на особеностите на обектите и прави възможно сравнението между тях. Класификацията на недвижимите археологически обекти според степента им на готовност за включване в туристически продукт е представена в Таблица 2.

Група	Категория	Достъпност	Инфраструктурна обезпеченост	Готовност за обслужване на туристи	Разпознаваемост	Обща оценка
	Обект	Макс. оценка (40 т.)	Макс. оценка (60 т.)	Макс. оценка (30 т.)	Макс. оценка (40 т.)	Макс. оценка (170 т.)
1	Цари Мали град	30	56	24	38	148
	АП Сандански	29	48	28	38	143
2	Стенос	17	46	16	34	113
	Никополис ад Нестум	23	32	10	38	103
3	Хераклея Синтика	21	28	10	34	93
	АП Струма	25	34	4	19	82
4	Св. Димитър	22	20	0	15	57
	Антич. сграда с. Дренково	18	18	0	18	54
	Шишманово кале	11	22	0	19	52
	Св. Никола	8	26	0	16	50
	Ситан кале	9	24	0	16	49
	Германея	22	6	0	22	48
	Чуката	18	6	0	14	38
5	Калята	12	6	0	9	27
	Базилика при с. Микрево	14	4	0	9	27
	Момина кула	3	4	0	9	16
	Градището при с. Дъбница	8	0	0	6	14

Таблица 5. Класификация на недвижимите археологически обект според степента на готовност за включване в туристически продукт

Първа група „С изключително висока степен на готовност“. В групата попадат два обекта - Цари Мали град и Археологически парк Сандански (Табл. 2). Това се дължи на високите оценки, които получават за категориите „достъпност“, „инфраструктурна обезпеченост“ и „готовност за обслужване на туристи“. Недвижимите археологически ценности се отличават с осъществена специализирана намеса (консервация и реставрация), изградена инфраструктура за опазване, техническа и информационна инфраструктура, както и такава, свързана с основната им дейност като туристически обекти. Значителното преимущество в крайните им оценки се дължи на по-добрата цялостна организация на обектите и на туристическото предлагане.

Втората група „С висока степен на готовност“. Групата включва два обекта - антична крепост Стенос и античен град Никополис ад Нестум (Табл. 2). Крепостта Стенос получава по-високи оценки за две от категориите - „инфраструктурна обезпеченост“ и „готовност за обслужване на туристи“. Значително по-високи са за „инфраструктурна обезпеченост“, където крепостта се отличава с по-развита информационна и съпътстващата туристическа инфраструктура, както и инфраструктура, свързана с основната дейност на обекта. Преимущество на Никополис ад Нестум се отчита по отношение на достъпността и разпознаваемостта. Достъпът до крепостта Стенос е възможен единствено с личен и организиран транспорт, а като сериозен недостатък се приема лошото състояние на финалния 7 - километров участък до обекта, който затруднява придвижването и се нуждае от ремонт. Като резултат от по-ограниченото наличие на събитийни прояви и предлагани услуги, както и нетолкова развитата инфраструктура на обектите, крайните оценки и на двете крепости са доста по-ниски от тези на обектите в първа група. Ясно се отчита се необходимост от подобряване на експонирането и инфраструктурата, особено информационната.

Четирите обекта с най-високи оценки и най-висока степен на готовност са именно социализираните обекти с регламентиран режим на посещение и входни такси, които се открояват като утвърдени и разпознаваеми туристически атракции. Крайните им оценки отразяват и по-сериозното им туристическо развитие към момента. Това е резултат от извършените дейности по социализацията им, заради което получават и най-високите оценки за инфраструктурна обезпеченост и готовност за обслужване на туристи, следователно и по-голяма популярност сред туристите. И четирите обекта са с високи оценки за разпознаваемост в резултат от дългогодишната им дейност като туристически обекти. Въпреки това ясно се отчита фактът, че докато Цари Мали град е развита туристическа атракция на регионално и национално ниво, то другите обекти са по-скоро добре разработени местни забележителности, предимно в рамките на града или населеното място, в което се намират.

Трета група „Със средна степен на готовност“. Сравнително по-високите крайни оценки за всички категории поставят Хераклея Синтика и Археологически парк до АМ Струма по-близо до водещите обекти. Това е индикация за сравнително доброто им състояние по отношение на оценяваните категории вследствие осъществените към момента частични дейности по социализацията им (Табл. 2). Характерна особеност за Хераклея Синтика са продължаващите към момента археологически проучвания и създадената полева организация за посещения. Археологически парк до АМ Струма все още не е официално отворен за посетители. И двата обекта се отличават със сравнително добра инфраструктурна обезпеченост, особено на АП Струма, в т.ч. инфраструктура за опазване на обекта и информационна инфраструктура. Прави впечатление високата оценка на Хераклея Синтика за категория „разпознаваемост“, което се дължи на големия медиен отзвук от разкопките и разкритията на археолозите. Така се създава и добра възможност за утвърждаването му като туристическа атракция предвид добитата вече широка популярност и големия интерес към проучването и експонирането на структурите. И двата обекта получават високи оценки и за категория „достъпност“ предвид разположението им в непосредствена близост до основни пътни артерии и изградените паркинги до тях. Ограниченията и при двата обекта, предвид моментното състояние и функционирането им, са свързани с обслужването на туристи и предлаганите услуги.

Четвърта група „С ниска степен на готовност“. Обектите в тази група могат да бъдат поделени на: социализирани, затворени за посещения (антична сграда при с. Дренково); социализирани без входна такса (крепостите Ситан кале и Св. Никола); такива при които археологическите проучвания продължават (крепост Чуката); с частична специализирана намеса и частично експонирани (Шишманово кале и античен град Германея) (Табл. 2). Характерно за тях е липсата на екскурзоводско обслужване, предлагани услуги и организирани прояви. По-високите резултати на част от обектите се дължат на осъществената в различна степен социализация, която се изразява в изграждане на инфраструктура за достъп до обектите, алеи или обезпечаване с информационни и насочващи табели. В случая с античен град Германея това се дължи на факта, че археологическите структури са разположени в границите на съвременния град Сапарева баня. Макар да липсват насочваща информация или обозначения, при интерес руините могат да бъдат посетени. Останалите обекти се отличават със сравнително високи оценки за достъпност. Изключение правят тези, които изискват пешеходен преход (крепостите Св. Никола и Ситан кале). Като цяло обектите са със сравнително слаба разпознаваемост. По-висока оценка за тази категория получава единствено античен град Германея предвид изключително голямата му научна и културна значимост и провежданите дългогодишни проучвания на археологическите структури. Въпреки

това руините на античния град не са интегрирани ефективно в градската среда, а потенциалът им като туристически атракции остава нереализиран. Преобладаващата част от ценностите, включени в тази група, са по-скоро занемарени и недобре поддържани (Св. Димитър, Ситан кале, крепост Чуката, Германея). Това неминуемо влияе и върху тяхната атрактивност като туристически обекти. Поставянето на единични табели с кратки текстови описания и графични изображения, както и оформянето на импровизирани алеи между частично експонираните археологически структури (Шишманово кале) не могат да се възприемат като достатъчно ефективни дейности за социализиране на обектите и превръщането им в туристически атракции. Това са по-скоро начални стъпки в тази посока, които следва да бъдат целенасочено доразвивани и разработвани. Това е необходимо и за тяхното по-нататъшно популяризиране.

Пета група „С много ниска степен на готовност“. Три от обектите в тази група са в процес на разкопки (крепост Калята, базилика при с. Микрево и Градището при с. Дъбница), а един (крепост Момина кула) е с извършена частична специализирана намеса, но е изоставен и не се поддържа (Табл. 2). Предвид състоянието им към момента тези обекти закономерно получават и най-ниските оценки за всички категории, и са с най-ограничена пригодност за туризъм. При тях възможността за обслужване на туристи отсъства изцяло. Те разполагат и с изключително ограничена инфраструктурна. Ето защо при наличието на обозначителни и насочващи табели към част от тях, както и пътеки за достъп определящи за крайните им оценки са именно категориите „достъпност“ и „инфраструктурна обезпеченост“. Предвид необходимостта от пешеходен преход до крепост Момина кула и Градището при с. Дъбница тези обекти получават и най-ниски оценки за категория „достъпност“. Развитието на потенциала на недвижимите ценности в групата като значими обекти на културното наследство зависи изключително от продължаването на проучванията и възможността за реализиране на дейности по социализацията и опазването им.

***

На този етап по-голямата част от оценяваните археологически обекти не могат да бъдат възприети като успешни и печеливши самостоятелни обекти за туризъм. Според оценките за готовност за включване в туристически продукти на първо място, с най-висока степен на готовност, са действащите туристически атракции. Те се отличават с реализирани дейности за експониране и социализация, регламентиран режим на посещения, с по-добра цялостна организация и туристическо предлагане. Това неминуемо води и до по-голямата им популярност сред туристите. Като потенциални обекти за туризъм с различна степен на готовност

могат да разглеждат всички останали. Макар при тях да не са застъпени туристическо обслужване, услуги и организирани прояви, те са частично обезпечени с инфраструктура за достъп и информационна инфраструктура. Обектите с най-ограничена пригодност за туризъм са тези в разкопки, чието бъдещо туристическо развитие зависи от продължаването на проучванията и последващите дейности по социализацията им.

Дискусия

Извършеното детайлно и многоаспектно оценяване на обектите позволява ясно и в дълбочина да се проследят и анализират техните специфики и моментно състоянието от гледна точка на туристическия им потенциал. Многопластовото оценяване разкрива както атрактивността им като ресурс, така и степента им на социализация. Това позволява да се очертаят възможностите им за включване в туристически продукти и начините за това.

Отчетените разминавания в крайните оценки на обектите като ресурс за туризъм и като готовност свидетелстват за несъответствия между състоянието и атрактивността на ценностите и начините на използването им за целите на туризма. Открояват се недвижими ценности с по-високи оценки като ресурс, които все още не са напълно разработени като туристически обекти (Хераклея Синтика, Археологически парк до АМ Струма, антична вила при с. Дренково). Налице са и такива, при които оценката като ресурс е по-ниска, но са оценени по-високо като обекти за туризъм, тъй като са разработвани приоритетно (крепостите Цари Мали град и Стенос). При тях се наблюдават съществени проблеми, свързани със спорните начини на експониране, които се отразяват и върху запазването на автентичността им. Това са важни моменти, които трябва да бъдат отчитани при осъществяване на подобни проекти за реставрация, консервация и социализация, тъй като оказват влияние и върху атрактивността и имиджа на самите обекти. Едновременно с това пораждат и сериозни дискусии сред специалистите.

Наблюдава се тенденция за влагане на средства в проектни дейности, насочени към обекти, за които не е сигурно дали са най-подходящи за целта и дали са основани на ясна визия за бъдещото им устойчиво развитие. Ето защо в някои случаи резултатите не оправдават вложените средства и не носят ползи за всички заинтересовани, вкл. и за обектите. За това свидетелстват и получените крайни оценки на обектите в отделните групи, които са значително по-ниски от максималните възможни. Това е показателно и за по-ниската степен на готовност за включването им в туристически продукти. Изключително сериозно предизвикателство се оказва поддържането и опазването на обектите дори и след завършване на проектите за експонирането. Там се проявяват и ограничените

възможности на местните власти и отговорните институции за стопанисване на тези обекти.

Извършеното оценяване и анализът на конкретните частни примери потвърждават и някои водещи постановки, които се налагат при превръщане на един римски археологически обект в туристическа атракция (Stefanova, 2019). Те са свързани с: необходимост от баланс между социализация, съхранение и опазване на археологическите структури; тяхното планиране и управление, вкл. и намеса от публичните и/или частни субекти; решаване на въпроси, свързани със стопанисване на обектите и собственост на имотите, в които са разположени археологическите структури; изграждане на съпътстваща туристическа инфраструктура; предварително проучване и оценка на пазарния потенциал и целевите групи, към които ще се насочват атракциите.

Резултатите от оценяването и откритите проблеми насочват към необходимостта от прилагане на интегриран подход при разработване на туристически продукти, основани на римското археологическо наследство в района. В по-голямата си част обектите не са достатъчно атрактивни, за да могат да бъдат наложени като успешни самостоятелни туристически атракции, които да привличат по-сериозен туристически интерес. На този етап би могло да приеме, че по-голям потенциал има включването на обектите като отделни елементи с определена тежест в интегрирани туристически продукти. Чрез комбинираното представяне на различни типове обекти ще се постигне по-цялостно и конкретно презентиране както на епохата и античната култура, така и по-конкретно на ролята и функциите, които са изпълнявали обектите в миналото. Интеграцията им по видове създава добра възможност за разкриване на разнообразието на римското археологическо наследство. Разграничават се няколко основни тематични линии в отделните части от района, които могат да бъдат проследени и презентирани – крепостна мрежа, селищен живот, римски терми, ранно християнство. По този начин независимо от състоянието на обектите и ограничената атрактивност при преобладаващата част от тях, те могат да бъдат презентирани като елементи от общия продукт, с което да допринесат за повишаване на тематичното му и видово многообразие. В зависимост от отстоянието на обектите един от друг се определят и възможностите за териториална интеграция помежду им. Разположението им в границите на различни административни единици предполага прилагането на междуобщинска интеграция. Като потенциален положителен ефект от включването на обектите в интегрирани туристически продукти се отчита възможността това да спомогне и за по-надеждно прилагане и съблюдаване на мерките, свързани с опазването им. То може да стимулира и редица допълнителни дейности, насочени към поддръжка и експониране на повече археологически структури, което да допринесе за съхранението им и за подобряване на цялостната визия на продуктите. Разработването на подобни продукти спомага за популяризирането и защитата на

обектите. Това може да се разглежда и като добра предпоставка за включване на повече нови обекти и стимулиране на археологически проучвания.

Предвид факта, че на този етап по-голям потенциал има включването на обектите като елементи с определена тежест в интегрирани туристически продукти, извършената класификация на обектите е решаваща за определяне на мястото и ролята им в продукта. Въз основа на получените оценки те могат да бъдат поделени на основни и допълнителни. Основните обекти са водещите елементи, около които се формира продуктът. Към тях се включват и допълнителните в зависимост от насочеността на продукта и моментното им състояние, което поради местната инициатива и дейности подлежи на динамични промени.

Като основни обекти са определени тези от първа, втора и трета група - Никополис ад Нестум, Хераклея Синтика, Археологически парк Сандански, Дренково, АП Струма, Цари Мали град. Това са именно обектите, запазени в най-голяма цялост, които в най-голяма пълнота представят и римската епоха. Останалите обекти предвид по-лошото им моментно състояние и по-ниска атрактивност остават като допълнителни.

По отношение на готовността на недвижимите археологически обекти за включване в продукта като основни са определени тези, които попадат в първа, втора и трета група - Цари Мали град, Археологически парк Сандански, Стенос, Никополис ад Нестум, Хераклея Синтика и АП Струма. Макар да се различават като ниво на социализация, обслужване и разпознаваемост това са обектите, които се открояват от останалите и могат да бъдат наложени като водещи. Античната сграда при с. Дренково, която според оценката на състояние и атрактивност като ресурс, е определена като основен обект, а според оценката за готовност като допълнителен, ще се приема за основен обект за продукта. Крепостта Стенос според оценка за ресурс е определена като допълнителен, а според оценка на готовност като основен, ще се приема за основен. Всички останали обекти са определени като допълнителни. В зависимост от характеристиките, за които те имат по-високи или по-ниски стойности, както и оценките на археологическото им състояние и атрактивност могат да бъдат разглеждани като второстепенни елементи с различни възможности за развитие в различни времеви периоди. Те се разделят на:

- обекти, които макар и изоставени със сравнително неголеми инвестиции, насочени към поддръжка и опазване, имат потенциал да се превърнат в основни, предвид извършените в миналото дейности по тяхната социализация - късноантична крепост в м. Св. Димитър;
- обекти, които са социализирани, но се нуждаят от популяризиране. Предвид разположението им в планинска среда - подножието на Пирин планина, посещението им е съчетано с пешеходна разходка и възможност за комбинирано практикуване на културно-познавателен, планински, еко и

вело туризъм - крепост Ситан кале и Археологически комплекс „Св. Никола“;

- обекти, които са частично експонирани и след адекватна намеса по опазване и социализация, в т.ч. използване на съвременни технологии и иновативни подходи за презентирание и визуализация, които да повишат тяхната атрактивност, могат да се превърнат и в основни - Германея и Шишманово кале. Предвид разположението на останките от античния град Германея в границите на съвременния популярен спа курорт (Сапарева баня) и на крепостта Шишманово кале на главния път от Самоков за планинския курорт Говедарци, те могат да се разглеждат и като допълнителни атракции към вече утвърдени туристически дестинации в района. Могат да бъдат включвани и в еднокдневни екскурзионни програми в туристическите пакети на почиващите в курортите;
- обекти, които са с висока културно-познавателна стойност и автентичност и имат потенциал да обогатят туристическия продукт - обекти в разкопки. Те са важни както от гледна точка на възможността, която предоставят за пряко наблюдаване на археологическия процес в определен период от годината, така и като потенциални бъдещи туристически обекти. Тяхното включване в продукта и популяризирането им стимулира процеса по експонирание и социализация. Такива са базилика край с. Микрево, крепост Чуката с. Зелен дол, Градището при с. Дъбница, до които и в момента има възможност за достъп;
- обекти, които са неподдържани, но са с изключителна висока атрактивност поради запазената автентичност, обема на видимите археологически структури, местоположение и ландшафт - крепост Момина кула. Предвид по-специфичния достъп до крепостта и стръмния скалист терен, обектът може да бъде включван и в специализирани планински програми в района.

Оценяването на състоянието на всеки един обект дава възможност да се определи най-подходящият начин за включване в туристически продукти, като се цели максималното използване на потенциала на всички обекти. В случая отделните продукти могат да бъдат с различен времеви обхват на реализация (краткосрочен, средносрочен или дългосрочен), като се разработват и предлагат поетапно във времето от местните заинтересовани страни. Те могат да бъдат организирани в маршрути, придружаваща културна програма към ваканционен пакет, специализирана образователна програма (пътуващо училище и училище в музей) и др. В съдържателен аспект могат да бъдат специализирани с фокус конкретно върху римското археологическо наследство. В този случай интеграцията може да бъде реализирана единствено между недвижими обекти на римското археологическо наследство в т. ч. основни и допълнителни или между недвижими и движими археологически ценности, позиционирани в музеи и музейни сбирки. Недвижимите

археологически ценности също така могат да бъдат тематично интегрирани с други известни културни и природни обекти в района. По този начин се създава възможност за рекламиране на римското наследство, като се използва популярността на другите атракции, включени в продуктите. На териториален принцип, съобразно разположението на оценените археологически обекти, както и съобразно близостта им с други туристически атракции, се определя и възможността за осъществяване на териториална интеграция. Тя може да бъде реализирана в рамките на една община, между няколко общини в границите на една област и между няколко общини в границите на различни области, т.е. в рамките на целия район на изследване. В резултат от възможностите за интеграция се очертават няколко основни потенциални пазарни сегмента, към които може да се насочи предлагането на туристическите продукти, основани на римско археологическо наследство в района, а именно – специалисти и любители в областта на археологията и историята, учаци (ученици и студенти), индивидуални посетители за краткотраен (уикендов) и дълготраен (ваканционен) туризъм, участници в обиколни турове, туристи, практикуващи друг вид туризъм в района, чуждестранни туристи.

Заклучение

Голямата концентрация на разнообразни римски археологически ценности в туристически район Рила-Пирин е предпоставка за определянето му като потенциална дестинация за развитие на туризъм, основан на археологическо наследство. Включването на повече римски ценности в различни туристически продукти, придружено от научно обоснова оценка, насочва към нови перспективи и алтернативи за регионалното туристическо и икономическо развитие. По този начин се допълва традиционното промотиране на района като дестинация за планински, религиозен, винен и спа туризъм.

Създаването и налагането на такъв тип продукти, чрез които да се стимулира развитието на културния туризъм в страната, се нуждае от изграждане на цялостна визия за адаптиране на римското археологическо наследство за целите на туризма. Важна част от нея, наред със защитата, опазването и популяризирането на проучените археологическите ценности, е оценяването им като туристически ресурс и като готовност за включване в продукти. Прилагането на подобна научно-обоснована оценка спомага за детайлно проследяване на състоянието им. Този подход допринася за аргументираното им включване в туристически продукти и за определяне насочеността им към конкретни целеви групи. Чрез използването на предложената методика за оценка ясно се отличават отделни особености на ценностите, което ще улесни взимането на решения за начините на използването им за целите на туризма при формирането на бъдещи туристически продукти.

На следващ етап оценяването може да бъде разширено като се включат и музеите в района като обекти за туризъм, в които са позиционирани недвижимите ценности от римската епоха, както и общините в района на изследване като среда за туризъм. Подобна комплексна оценка най-точно и коректно ще отрази общото състояние на обектите и средата и ще очертае повече възможности за разработване на туристически продукти в туристически район Рила-Пирин.

Благодарности

Представеното изследване е по проект „Оценка на недвижимото римско археологическо наследство в туристически район Рила-Пирин като ресурс за туризъм и готовност за включване в туристически продукти“, финансиран по Национална програма „Млади учени и пост-докторанти“ на Министерство на науката и образованието.

Литература // References

- Assenova, M.; Marinov, V. (2013).** Tourism Potential of Bulgarian Danube Limes Sites – Proceedings of the Conference “Cultural Corridor Via Diagonalis. Cultural Tourism without boundaries, Sofia-Belgrade, 3.10-6. 10.2013. Sofia, Gea Libris Publishers, pp. 237-242, ISBN 978-954-300-128-6
- Lakov, Pl.; Levkov, K.; Shopova, I. (2017a).** Potentsialat na kasno antichnata i rannovizantiiska krepost Strogozia kato kulturno-istoricheski turisticheski resurs, Nauchna konferetsiya ‘Regionalna ikonomika I ustoichivo razvitie’, NII kam IU-Varna, pp. 587-599.
- Lakov, Pl.; Shopova, I.; Naidenov, V. (2017b).** Analiz na kulturno-istoricheskiya turisticheski resurs na Rimski legionen lager i rannovizantiiski grad Nove. Novo znanie, Plovdiv, pp. 160-170, ISSN 2367-4598 (Online)
- Lakov, P.; Naydenov, V.; Shopova, I. (2017c).** The Roman Colonia Ulpia Oescensium and opportunities for developing cultural tourism. International Balkan and Near Eastern Social Sciences Congress Series, Russe, p. 228–241, ISBN 978-619-203-177-0
- Lakov, Pl.; Naidenov, V.; Shopova, I. (2018).** Vazmozhnost za sazdavane na regionalen turisticheski produkt na primera na Colonia Ulpia Oescus i Dimum, Mizia ot drevnostta do dnes, t.l. Pleven: Regionalen istoricheski muzei, pp. 133-159, ISBN 978-954-91579-0-1
- Marinov, B.; Bachvarov, M. (1990).** Antropogenni usloviya i resursi na otdiha I turizma. Sofia.
- Metodika za ocenka... (n. d.).** Metodika za otsenka na kulturnite i istoricheskite turisticheski resursi (KITR) i tehniya potentsial //IPA Cross-Border Programme CCI Number 2007CB16IPO008, Alliance for regional and civil initiatives (ARCI) – Haskovo branch - https://arcingo.org/bgtrmat/2_4_Assessment%20methodology_BG.pdf (Last view: 01.07.2022)

- Predvaritelno prouchvane... (2017).** Predvaritelno prouchvane na savmestnen kulturno-istoricheski turisticheski produkt marshrut 'Rimska granitsa na teritoriyata na transgranichen region Rumania-Bulgaria' (2017). Finalen doklad.
- Polyzos, S.; Arabatzis, G.; Tsiantikoudis S. (2007).** The attractiveness of archaeological sites in Greece: a spatial analysis. In: Int. J. Tourism Policy, Vol. 1, No. 3, p. 246-266, DOI 10.1504/IJTP.2007.017040
- Registar na turisticheskite atraksii v Bulgaria, (n. d.).** Registar na turisticheskite atraksii v Bulgaria, <http://rta.tourism.government.bg/TARegister.aspx> (Last view: 01.07.2022)
- Stefanova, S. (2019).** Prevrashatane na rimskoto arheologicheskoto nasledstvo v turisticheska atraksiya (na primera na arheologicheski kompleks "Kaleto" v grad Mezdra I antichna krepost "Kaleto" v grad Montana). Problemi na geografiyata, № 2, Sofia, pp.57-75, ISSN 0204-7209, ISSN 2367-6671 (Online)
- Stefanova, S. (2020).** Razrabotvane na model za integriran kulturno-turisticheski product na baza rimsko arheologicheskoto nasledstvo v Severozapadna Bulgaria. Dissertation, Sofia university.
- Stefanova, S. (2021).** Turisticheski rayon Rila-Pirin – vazmozhnost za razvitie na kulturnen turizam, osnovan na nedvizhimo rimsko arheologicheskoto nasledstvo. Problemi na geografiyata, № 1, Sofia, pp. 47-74, ISSN 0204-7209, ISSN 2367-6671 (Online)
- Vodenska, M.; Kolev, N. (1995).** Statisticheski metodi v geografiyata na turizma, Sofia, ISBN 954-07-0356-5
- Walton T. (1999).** Assessing the archaeological values of historic places: procedures, methods and field techniques. Science & research internal report NO.167, ISSN 1174 2798 ISBN 0 - 478 – 21824 – 9
- Zakon za turizma... (2021).** Zakon za turizma Obn., DV, br. 30 ot 26.03.2013, posl. dop. DV. br. 21 ot 12. 03.2021 r.

Стела Стефанова

Институт за балканистика с Център по тракология –
Българска академия на науките, България

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6264-7139>

stela.stefanova@balkanstudies.bg

AUTHOR'S DATA WERE PUBLISHED ACCORDING GDPR RULES AND PUBLICATION ETHICS OF THE JOURNAL (<http://www.math.bas.bg/vt/kin/>)

Received: *22 July 2022*

Accepted: *19 December 2022*

Published: *26 December 2022*

DOI: <https://doi.org/10.55630/KINJ.2022.080205>

KIN Journal, 2022, Volume 08, Issue 2

Science Series Cultural and Historical Heritage: Preservation, Presentation, Digitalization

Научна поредица Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация

Научная серия Культурное и историческое наследие: сохранение, презентация, оцифровка

Editors

Prof. PhD. Petko St. Petkov

Prof. PhD. Galina Bogdanova

Редактори/съставители

проф. д-р Петко Ст. Петков

проф. д-р Галина Богданова

Copy editors

Assist. prof. PhD. Nikolay Noev

Assist. prof. PhD. Kalina Sotirova-Valkova

PhD. Paskal Piperkov

Технически редактори

гл. ас. д-р Николай Ноев

ас. д-р Калина Сотирова-Вълкова

д-р Паскал Пиперков

© Editors, Authors of Papers, 2022

© Редколегия, Авторски колектив, 2022

Published by

Institute of Mathematics and Informatics

at the Bulgarian Academy of Sciences,

Sofia, Bulgaria

Издание на

Институт по математика и

информатика при Българска академия на

науките, София, България

<http://www.math.bas.bg/vt/kin/>

ISSN: 2367-8038